

РОЛЬ ТА ЗНАЧЕННЯ ЄСПЛ В АСПЕКТІ ЗАХИСТУ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ВІЙНИ**THE ROLE AND SIGNIFICANCE OF THE ECtHR IN THE ASPECT OF PROTECTION HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF WAR**

Іванов А.В., к.ю.н.,

доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Шаповал В.Д., к.ю.н., доцент,

доцент кафедри фундаментальних і галузевих юридичних наук

Кременчуцький національний університет імені Михайла Остроградського

Стаття присвячена дослідженню ролі та значення Європейського суду з прав людини в аспекті захисту прав людини в умовах війни. Попри ведення військових дій, держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини зобов'язані не порушувати права людини. Утім, на практиці в умовах війни і масового насильства рівень порушень прав людини є вкрай високим. У таких умовах ефективні юридичні механізми захисту прав людини абсолютно необхідні. Насамперед ці механізми повинні забезпечити держава відповідно до своїх зобов'язань за Європейської конвенцією з прав людини. Європейський суд з прав людини залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень Європейської конвенції з прав людини і в умовах війни. У тому числі й у контексті російсько-української війни. Кожна договірна держава має право подавати міждержавні позови проти інших держав про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною. Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї. Упродовж періоду з 2014 року по березень 2024 року, Україною було подано до Європейського суду з прав людини декілька позовів проти росії. Окрім міждержавних справ тисячі українців, які стали жертвами війни в Україні також звертаються до Суду. Російська загарбницька війна виявляє слабкі сторони міжнародного права, яке є децентралізованим і має обмежені інститути примусового виконання у разі порушень. Ситуація з невиконанням росією рішень ЄСПЛ, а також з припиненням юрисдикції ЄСПЛ щодо росії є яскравим прикладом цього. Та попри це, внесок ЄСПЛ у сферу захисту прав в умовах війни величезний.

Ключові слова: російсько-українська війна, захист прав людини, Європейська конвенція з прав людини, Європейський суд з прав людини, Рада Європи, міжнародне правосуддя, міжнародне право, міждержавний позов, Україна, росія.

The article is devoted to the study of the role and significance of the European Court of Human Rights in the aspect of the protection of human rights in conditions of war. Despite conducting military operations, member states of the European Convention on Human Rights are obliged not to violate human rights. However, in practice, in conditions of war and mass violence, the level of human rights violations is extremely high. In such conditions, effective legal mechanisms for the protection of human rights are absolutely necessary. First of all, the state must provide these mechanisms in accordance with its obligations under the European Convention on Human Rights. The European Court of Human Rights remains an institution that acts as a guarantor of the implementation of the provisions of the European Convention on Human Rights even in conditions of war. Including in the context of the Russian-Ukrainian war. Each contracting state has the right to file interstate claims against other states for any violation of the provisions of the Convention and Protocols to it, which, in its opinion, has been committed by another High Contracting Party. The Court may accept applications from any person, non-governmental organization or group of persons who consider themselves victims of a violation of the rights set forth in the Convention or its Protocols committed by one of the High Contracting Parties. During the period from 2014 to March 2024, Ukraine submitted several lawsuits against Russia to the European Court of Human Rights. In addition to interstate cases, thousands of Ukrainians who became victims of the war in Ukraine also turn to the Court. Russia's war of aggression exposes the weaknesses of international law, which is decentralized and has limited enforcement institutions in case of violations. The situation with Russia's non-compliance with ECtHR decisions, as well as with the termination of the ECtHR's jurisdiction over Russia, is a vivid example of this. Despite this, the ECtHR's contribution to the protection of rights in wartime is enormous.

Key words: russian-ukrainian war, protection of human rights, European Convention on Human Rights, European Court of Human Rights, Council of Europe, international justice, international law, interstate lawsuit, Ukraine, russia.

Постановка проблеми. Конвенційні гарантії прав людини продовжують діяти і під час війни. Тому, попри ведення військових дій, держави-учасниці Європейської конвенції з прав людини зобов'язані не порушувати права людини. Утім, на практиці в умовах війни і масового насильства рівень порушень прав людини є вкрай високим. Дуже багато людей втрачають життя, здоров'я, майно, зазнають жахливого поведіння із собою, і вони потребують дуже серйозного захисту і механізмів, які б реагували на ці порушення. У таких умовах ефективні юридичні механізми захисту прав людини абсолютно необхідні. Насамперед ці механізми повинні забезпечити держава відповідно до своїх зобов'язань за Європейської конвенцією з прав людини. Разом з тим, кожна людина має можливість наполягати на тому, щоб її права дотримувалися і має можливість звертатися до Європейського суду з прав людини і заявляти про можливе порушення державою її зобов'язань у контексті війни. Таким чином, і в умовах війни Європейський суд з прав людини залишається інституцією, що виступає гарантом реалізації положень Європейської конвенції з прав людини. У тому числі й у контексті російсько-української війни.

Стан опрацювання. Той факт, що росія розпочала військове вторгнення на територію України з численними порушеннями прав людини та перестала бути Договірною Стороною Європейської конвенції з прав людини, викликав хвилю наукових дискусій та публікацій щодо можливих правових наслідків цих подій. Проте більш ґрунтовно це питання досліджується переважно у працях іноземних науковців, серед яких: Х. Біндер, Л.-К. Борсан, А. Држемчевський, Р. Лоусон, Л.-К., Спатару-Негуре та ін.

Метою статті є дослідження ролі та значення Європейського суду з прав людини в аспекті захисту прав людини в умовах війни.

Виклад основного матеріалу. Відповідно до Європейської конвенції з прав людини (далі – ЄСПЛ) [1] кожна договірна держава має право подавати міждержавні позови проти інших держав про будь-яке порушення положень Конвенції та Протоколів до неї, яке допущене, на її думку, іншою Високою Договірною Стороною.

Важливою міжнародною юрисдикцією, яка спеціалізується на судових процесах з прав людини, і визнана найвищим регіональним судом у світі в цій галузі, є Європейський суд з прав людини (далі – ЄСПЛ, Суд) [2, с. 225].

Суд може приймати заяви від будь-якої особи, неурядової організації або групи осіб, які вважають себе потерпілими від допущеного однією з Високих Договірних Сторін порушення прав, викладених у Конвенції або Протоколах до неї [1]. При цьому, процедури для міждержавних заяв дещо відрізняються від індивідуальних заяв, наприклад, зобов'язання вичерпати всі національні засоби правового захисту є вимогою для осіб відповідно до статті 35, але не для держав, міждержавна заява може бути прийнятною без цієї вимоги [3, с. 575].

Цікаво, що держава має право подавати інші держави до ЄСПЛ не лише у разі порушення проти неї чи її громадян, але й щодо громадян інших держав, включаючи навіть державу-відповідача [4, с. 575]. Юрисдикція держав-учасниць Конвенції є переважно територіальною [4, с. 88]. Однак Європейський суд з прав людини встановив декілька винятків із цього загального принципу. Зокрема, у разі окупації частини території іншою державою, держава зберігає юрисдикцію над тимчасово окупованими територіями, але лише в обмеженому обсязі. У разі порушення, вчиненого за межами території держави-учасниці, юрисдикція в частині процесуальних обов'язків може бути встановлена з самого факту порушення кримінальної справи, але лише тоді, коли є «особливості», які неможливо вичерпно перерахувати. За наявності «особливостей» юрисдикційний зв'язок може бути встановлений навіть у тому випадку, якщо кримінальне провадження не було порушено.

З 2014 року Україна зіткнулася зі збройним конфліктом у східній частині своєї території. Держава стала свідком анексії Криму, фактичної окупації Донецької та Луганської областей, збиття рейсу МН-17 та численних порушень прав людини на сході частини країни. Після російської агресії у 2022 році Україна зіткнулася зі збройним конфліктом по всій країні. Війна між Росією та Україною, яка триває з 2014 року, призвела до численних жорстокоостей і порушень прав людини. Наслідком цього стали численні звернення до ЄСПЛ.

Упродовж періоду з 2014 року (після анексії Криму та початку бойових дій на Донбасі) по березень 2024 року, Україною було подано до ЄСПЛ декілька позовів проти Росії. Деякі з них було об'єднано. Так, в одну справу «Україна проти Росії щодо Криму» об'єднано два позови: перший було подано у 2014 році щодо порушення Росією прав людини на окупованій території півострова, другий було подано у 2018 році через порушення прав політичних ув'язнених. У листопаді 2018-го Україна подала до ЄСПЛ позов через захоплення Росією українських моряків. Нагадаємо, 25 листопада того року російські прикордонники біля Криму обстріляли та захопили три українські військові кораблі, а також затримали 24 моряки (у 2019 році їх вдалося звільнити). У лютому 2021 року Україна подала позов, який стосується адміністративної практики Росії у цілеспрямованому знищенні опонентів на своїй території та на території інших держав. Серед зазначених у позові епізодів – отруєння Олексія Навального «Новичком». В одну справу в ЄСПЛ об'єднано чотири позови України та Нідерландів проти Росії: порушення прав людини на окупованому Донбасі; викрадення дітей-сиріт та дітей-інвалідів та їх переміщення на територію РФ; збиття пасажирського рейсу МН17; повномасштабне вторгнення Росії в Україну [6].

Окрім міждержавних справ тисячі українців, які стали жертвами війни в Україні також звертаються до Суду. Так, станом на грудень 2023 року на розгляді ЄСПЛ перебуває понад 7400 індивідуальних заяв щодо подій у Криму, на сході України та в Азовському морі, а також військових операцій Росії на території України з 24 лютого 2022 року [7]. Разом з тим, враховуючи, що масштаби порушень прав людини через агресію Росії в Україні після 24 лютого 2022 збільшилася в десятки разів, кількість індивідуальних заяв також збільшилася в декілька разів.

Слід відзначити, що у 2023 році Суд значно просувався у розгляді міждержавних справ щодо конфлікту в Україні. У грудні минулого року відбулися слухання у справі «Україна проти Росії щодо Криму» (щодо Криму), а також, за можливості, на першу половину 2024 року заплановані підготовка до слухань щодо прийнятності позову та по суті у трьох справах щодо подій на сході України у період з 2014 по 2022 рік та щодо збиття літака Malaysia Airlines MH17.

25 січня 2023 року ЄСПЛ визнав справи України та Нідерландів проти Росії прийнятними. Це проміжне рішення є важливою юридичною віхою у пошуках справедливості щодо російської агресії проти України, оскільки воно визнає, що частини східної України, захоплені так звані сепаратистами навесні 2014 року, фактично контролювалися Росією. Суд встановив, що райони на сході України, які перебували в руках сепаратистів, з 11 травня 2014 року і щонайменше до 26 січня 2022 року перебували під юрисдикцією російської федерації [8]. Загальні відмови Росії ускладнили численні міжнародні судові розгляди, розпочаті щодо ймовірних злочинів, скоєних в Україні після початку військових дій у 2014 році. Тому вказане рішення ЄСПЛ матиме потенційно широкі наслідки в цьому контексті. Адже воно відкриває шлях для серії міжнародних справ, які були відкладені в очікуванні рішення щодо юрисдикції [9].

ЄСПЛ став першим міжнародним судом, який на підставі доказів, поданих Україною, юридично довів окупацію Росією частини Донбасу з 2014 року. Досі рішення про це ухвалювали лише політичні органи, які до того ж робили це під впливом українців або їхніх головами. А деталі рішення ЄСПЛ роблять перемогу України у цьому процесі ще вагомішою. Очікується, що відтепер ЄСПЛ розгляне численні порушення прав людини, які ймовірно були скоєні Росією на сході України з 2014 року.

У політичному плані рішення ЄСПЛ, безперечно, є перемогою України. Це підтверджує, що вторгнення 24 лютого 2022 року насправді було продовженням війни, яка почалася вісім років тому, у 2014 році. Це також розвінчує спроби Росії зобразити так звані сепаратистські республіки як законних представників місцевого населення на сході України. Це викриває абсурдність пізніших спроб Росії зобразити нинішнє повномасштабне вторгнення в Україну як відповідь на заклики їхніх власних маріонеткових режимів.

Міжнародне правосуддя працює таким чином, що рішення одного судового органу зазвичай визнають або враховують інші. І тому для світової спільноти, а також для інших судових процесів відтепер стало доведеним фактом, що російська збройна агресія на Сході України та російська окупація частини східних областей розпочалися навесні 2014 року, а так звані «ДНР» та «ЛНР» були повністю підконтрольні Москві. Своєю чергою, визнання відповідальності Росії за масові порушення прав людини на території України рішенням ЄСПЛ починаючи з 2014 є встановлення важливих юридичних фактів міжнародної судовою установою, рішення якої може бути враховано при розгляді справ іншими міжнародними органами. Тому ці зусилля життєво важливі для майбутнього міжнародної системи безпеки.

Також визнання того, що саме Росія юридично відповідальна за події на Донбасі, є важливим для тих українських підприємств, які втратили власність. Зокрема, де-факто влада так званих «ДНР» і «ЛНР» проводила експропріацію майна та бізнесів українських власників. Частина майна та обладнання заводів Донбасу була вивезена до Росії, частина – знищена. Тепер у власників з'явився шлях стягнути ці збитки з РФ. Це рішення відкриває дорогу для інвестиційних арбітражів [10].

Разом з тим, як відомо, ще будучи членом Ради Європи, виконувала далеко не усі рішення ЄСПЛ. Росія

стала єдиною державою-членом Ради Європи, яка на рівні закону закріпила право на невиконання рішень ЄСПЛ. Ще у 2015 році росія постановила, що рішення, які на їх погляд, не відповідають Конституції РФ є підставою для невиконання. За статистикою Комітету Міністрів РС, на даний момент росія не виконала рішень у більш ніж 2000 справах, і це перше місце серед усіх держав-членів Ради Європи [11].

Зрештою, безпрецедентним кроком, спричиненим російським вторгненням в Україну, було виключення російської федерації з Ради Європи [12]. У цьому контексті слід зазначити, що важливим наслідком припинення членства (добровільного чи примусового) є те, що колишні члени більше не можуть бути сторонами так званих «закритих» правових інструментів. Це Конвенції, які були укладені в рамках Ради Європи та відкриті лише для держав-членів. Що стосується російської федерації, до них належать передусім ЄКПЛ. Ст. 58(3) ЄКПЛ передбачає, що сторона, яка перестала бути членом Ради Європи, припиняє бути стороною «на тих самих умовах» [1]. Тому того ж самого дня, ЄСПЛ вирішив призупинити розгляд усіх заяв проти російської федерації до розгляду правових наслідків цієї Резолюції для роботи Суду.

Однак це рішення не позбавлене проблем. Так, якщо ситуація, що склалася з однієї сторони, вимагала щоби всі заяви проти російської федерації, що знаходяться на розгляді, були припинені одразу, то з іншого – верховенство права та інтереси правосуддя вимагали, щоб їх розгляд тривав безперервно. Тижнем пізніше Резолюція, прийнята ЄСПЛ на пленарному засіданні, намагалася все виправити, але викликала ще більше питань. Зокрема, було уточнено, що попереднє рішення фактично ухвалив голова ЄСПЛ, який діяв згідно з правилом 9.1 його Регламенту. Він передбачає, що голова керує роботою та адміністрацією ЄСПЛ, діє як його представник і несе відповідальність за його відносини з «владою» Ради Європи. Однак, призупинення розгляду всіх заяв проти російської федерації не входить до повноважень голови, принаймні так, як це викладено в 9.1. Зважаючи на це, Постановою пленарного засідання ЄСПЛ було скасовано припинення розгляду справ щодо російської федерації. Серед іншого, Постановою було також постановлено, що російська федерація залишатиметься учасницею ЄСПЛ до 16 вересня 2022 року, тобто протягом шести місяців після її виключення. До того часу ЄСПЛ зберігає компетенцію розглядати заяви, спрямовані проти російської федерації щодо ймовірних порушень, за умови, що вони мали місце до 16 вересня 2022 року [13, с. 110, 111–112].

Водночас після виключення з Ради Європи росія прийняла закон про невиконання жодного рішення Європейського суду з прав людини, який набув чинності після 15 березня 2022 року [14].

Усе це означає, що порушення прав людини, які мали місце до 16 вересня 2022 року і які приписуються росії, все ще можуть бути оскаржені в ЄСПЛ. Усі заяви проти

Російської Федерації, подані до Європейського суду з прав людини (ЄСПЛ) до цієї дати, повинні – і будуть – розглядатися Судом [15]. Своєю чергою, після 16 вересня 2022 року відповідні зобов'язання щодо прав людини для росії все ще можуть виникати принаймні з глобальних договорів про права людини (особливо з Міжнародного пакту про громадянські та політичні права, ICCPR) або звичаєвого міжнародного права.

Очевидно, що у зв'язку з такими обставинами Суд зіштовхнеться із низкою складнощів у процесі розгляду справ щодо збройного конфлікту в Україні: по-перше, величезне навантаження через наплив індивідуальних заяв; по-друге, виникають «юридичні» питання щодо майбутнього розгляду таких заяв, а саме, відмова участі росії як сторони, неучасть судді від росії у розгляді справ, невиконання росією рішень, які будуть у майбутньому винесені ЄСПЛ. Таким чином Суд піддається загрозі з точки зору його авторитету та легітимності. Проте Суду доведеться все одно вирішити, як саме діяти стосовно тих заяв, які наразі є нерозглянутими проти російської федерації. За цих обставин потрібні нові підходи для збереження авторитету ЄСПЛ. Відповідна стратегія судом буде обрана і вона вже є.

До того ж, обов'язок виконання рішень ЄСПЛ не має строків, тому якщо настануть позитивні зміни у політичному режимі Росії і вона в майбутньому виявить намір повернутися до складу Ради Європи, тоді однією з умов повернення має бути виконання усіх рішень ЄСПЛ. Будь-який майбутній російський уряд, який прагне повернутися до міжнародної спільноти, буде зобов'язаний це зробити. До того ж, очікується, що міжнародні рішення щодо прав людини проти Росії поглиблюватимуть ізоляцію та токсичність режиму Путіна.

Висновки. Таким чином, можна зробити висновок, що напад росії є кричущим порушенням міжнародного права, що супроводжується численними порушеннями прав українських громадян, а також апатридів та іноземних громадян, які проживають на території України. Тому роль та значення Європейського суду з прав людини в аспекті захисту прав людини в умовах російсько-української війни, як важливої інституції у сфері захисту прав, складно переоцінити. Разом з тим, російська загарбницька війна виявляє слабкі сторони міжнародного права, яке є децентралізованим і має обмежені інститути примусового виконання у разі порушень. Ситуація з невиконанням росією рішень ЄСПЛ, а також з припиненням юрисдикції ЄСПЛ щодо росії є яскравим прикладом цього. Беззаперечним є те, що насамперед програють жертви порушень прав людини з боку російської федерації – жертви зараз чи найближчі минулі – хто міг передати справу до суду, щоб вони втратили шанс на ефективний засіб правового захисту в міжнародній юрисдикції для розгляду скарги проти Російської держави про порушення права гарантовані Конвенцією. Україна також програє. Та попри це, внесок ЄСПЛ у сферу захисту прав в умовах війни величезний.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини) від 04.11.1950 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text
2. Birsan C., Spătaru-Negură L.-C. Russia's exclusion from the regional human rights mechanism or how human rights are endangered in a sensitive international context?! Challenges of the Knowledge Society. Public Law. 2023. P. 224–230.
3. Aznaurashvili Z. Inter-state Application at the EctHR as a Method to Benefit International Disputes. *ESI Preprints*. 2023. Vol. 24. P. 574.
4. Czepek J. J. ECHR Case-law Concerning Russian Aggression on Ukraine and the Events Taking Place after 2014. *International Community Law Review*. 2023. Vol. 25. No. 6. P. 573–588.
5. Steshenko O. Human right breach investigation commitment in the context of the armed conflict: Jurisprudence of the European Court of human rights Law Journal of the National Academy of Internal Affairs. 2023. Vol. 13. No. 2. P. 86–95.
6. Позови України проти росії у міжнародних судах: які справи перебувають у процесі розгляду. URL: <https://www.slovaidilo.ua/2023/08/07/infografika/pravo/pozovu-ukrayiny-prot-y-rosiyi-mizhnarodnyx-sudax-yaki-spravy-perebuva-yut-procesi-rozhyadu>
7. Європейський суд з прав людини розглядає справу «Україна проти Росії». URL: <https://www.coe.int/en/web/portal/-/european-court-of-human-rights-hears-ukraine-v.-russia-case>
8. European Rights Court Rules Dutch, Ukraine Cases Against Russia Are Admissible. URL: <https://www.voanews.com/a/european-rights-court-rules-dutch-ukraine-cases-against-russia-are-admissible-/6933459.html>

9. Тропін З. Рішення ЄСПЛ підтверджує, що російське вторгнення в Україну почалося в 2014 році. URL: <https://www.atlanticcouncil.org/blogs/ukrainealert/echr-ruling-confirms-russian-invasion-of-ukraine-began-in-2014/>
10. Коротко А. Чому проміжне рішення європейського суду про Донбас стало великою перемогою України. URL: <https://www.eurointegration.com.ua/news/2023/01/26/7154924/>
11. Чому Європейський суд з прав людини залишається ключовою інституцією правосуддя для України щодо притягнення Росії до відповідальності. URL: <https://www.helsinki.org.ua/articles/chomu-yevropeyskyy-sud-z-prav-liudyny-zalyshaietsia-kliuchovoiu-instytsiieiu-pravosuddia-dlia-ukrainy-shchodo-pryiahnennia-rosii-do-vidpovidalnosti/>
12. Koroteev K. Non-execution of Strasbourg Judgments against Russia: the Case for a Trust Fund. *Russian Politics*. 2024. Vol. 9. No. 1. P. 121–134.
13. Konstantinos D. Magliveras Legal and Procedural Issues arising from the Expulsion of the Russian Federation from the Council of Europe. *CLR*. 2023. Vol. 23. No. 1. P. 95–116.
14. Binder C. Chapter 10: The Russian War of Aggression against Ukraine: A Classification under International and Human Rights Law. URL: <https://www.nomos-elibrary.de/10.5771/9783748917205-223.pdf>
15. Drzemczewski A., Lawson R. Exclusion of the Russian Federation from the Council of Europe and the ECHR: an Overview. *Baltic Yearbook of International Law Online*. 2024. Vol. 21. No. 1. P. 38–98.